

De Fivelboezem

Rijdend door het Noordgroninger kleigebied komen we veel wierden tegen. Deze woonheuvels zijn vanaf 600 jaar voor Christus door de toenmalige bewoners opgeworpen om zich tegen het wassende water te beschermen. Sommige gebieden in het kleigebied hebben weinig wierden. Veelal zijn dit gebieden die na het jaar 1000 bewoond zijn geraakt. Woonheuvels waren toen niet meer nodig omdat de Groningers dijken opwierpen. Eén van deze gebieden is de omgeving van 't Zandt. Dit dorp ligt midden in de voormalige Fivelboezem. De Fivelboezem is tegenwoordig geheel in het Groningerland opgenomen.

Peter Huig, Joost Lobstein

De Fivel was een veenrivier die zijn oorsprong vond in het Foxholstermeer. Van hieruit stroomde de rivier naar het noorden. De Scharmer en Slochter Ae bij Woudbloem zijn overblijfselen van de Fivel. De stroom is verder te vervolgen via Luddeweer, Woltersum, Wittewierum, Ten Post, Winneweer naar Westeremden. Hier verbreedde de bedding zich en vormde een estuarium, een trechtermond. In dit estuarium kwamen nog meer watertjes uit zoals de Startenhuister Maar en de (Uithuizer)Meedstermaar. In de nu droge Fivelboezem vinden we stroompjes met namen als Maarvliet, Grote- en Kleine Tjariet.

De begrenzing van het Fivel-estuarium is in het zuiden heel duidelijk. Dit is de kwelderwal met de wierdedorpen Loppersum, Zeerijp, Godlinze en Spijk. Vooral de naam Zeerijp (=zeereep) geeft duidelijk aan dat we ons aan de kust bevinden. In het noorden is het de vloedhaakvormige kwelderwal van Uithuizen - Uithuizermeeden - Roodeschool. De kwelderwal eindigt bij het buurtschap met de toepasselijke naam Oosteinde.

Fivel

De tocht is in twee gedeelten op te delen: de rivier en het estuarium. Het eerste gedeelte van de excursie besteed aandacht aan de Fivel als rivier. In het knipkleigebied tussen Wolter-

sum en Westeremden kunnen we de loop van de rivier nog herkennen. Vanaf Ten Post is de oude loop zowel op luchtfoto's en topografische kaarten goed te vinden, als ook in het veld waar de kronkelende sloten, laagtes in het landschap en soms een restant van een dijkje of een oeverwal zijn waar te nemen. Al deze zaken markeren de bedding van de Fivel. De genoemde hoogteverschillen in het landschap moeten niet verward worden met reliëf verschillen tussen de percelen onderling, die ontstaan zijn door het aftichelen ten behoeve van de steenfabrieken. Vooral in de omgeving van Winneweer is dit het geval.

Fivel-estuarium

Het tweede gedeelte van de excursie voert rondom het Fivel-estuarium. Hier is geen rivierbedding meer te herkennen, maar een laaggelegen vlakke zeeboezem omringt door hoger gelegen kwelderwallen. In de zeeboezem vinden we amper (wierde)dorpen, op de kwelderwallen des te meer. Het enige echte dorp is 't Zandt gelegen op een zandplaat in het Fivel-estuarium.

Excursie

Woltersum

De kerk van dit aan het Eemskanaal gelegen dorpje staat boven op de wierde. Opvallend is

de mooie houtzaagmolen 'Fram'. Het water in Woltersum heeft de fantasie-prikkelende naam de Lustige Maar. Het is een restant van de Fivel. De weg van Woltersum naar Wittewierum ligt op een oeverwal van de Fivel. Later is deze oeverwal opgehoogd tot een dijk.

Wittewierum

Voor 1213 was Wittewierum het onbetekende wierdedorpje Werum aan de oevers van de Fivel. In dat jaar werd door de 43-jarige Emo van Huizinge het klooster Bloemhof gesticht. Emo had zijn opleiding ondermeer in Parijs en Orleans genoten. In Oxford studeerde hij kerkelijk recht. Via schoolmeester in Westeremden en pastoor in Huizinge kwam Emo in Werum terecht.

Waarschijnlijk zou het klooster Bloemhof zoals zoveel andere kloosters in de vergetelheid verdwenen zijn als Emo en later Menko (van 1343 tot 1373) niet een kroniek hadden bijgehouden over het wel en wee van de Groninger Ommelanden. Eigenlijk is dit het enige bekende geschrift dat een beeld geeft van het dagelijkse leven van de Groninger uit die tijd. Bloemhof was een premonstratenzer abdij en de monniken droegen witte pijen. Dit verklaart het voorvoegsel 'Witte'.

Het klooster werd in 1516 opgeheven en aan het einde van de 16e eeuw gesloopt. De kloosterkerk heeft langer stand gehouden, maar is

Houtzaagmolen de Fram in Woltersum, foto Tineke Wieringa

in 1863 aan de slopershamer ten prooi gevallen. Het enige wat in Wittewierum nog aan de Bloemhof herinnert is een naam van de boerderij aldaar.

Winneweer

In de omgeving van Winneweer is onder de leiding van de kloosterlingen van de Bloemhof veel klei gewonnen. Rond 1220 werd begonnen met het aftichelen en steenbakken. De klei werd gekneet, in de juiste vorm gemaakt, gedroogd en gebakken tot kloostermoppen. Hiervan werden de kloostergebouwen, kerken en steenhuizen gebouwd. In Winneweer staat nog een van de vele steenfabrieken die in de vorige eeuw gebouwd zijn.

De Fivel is in de omgeving van Winneweer nog goed te herkennen. Hij komt van Ten Post, loopt westelijk van Winneweer en gaat richting Westeremden. Een kilometer zuidelijk van Westeremden loopt de Delleweg. De Delleweg volgt de Middeleeuwse loop van het Deel of Delf. Dat is een gegraven waterloop die de verbinding vormde tussen het Reitdiep en de Fivel. Na het dichtslibben van de Fivel is ook de Delf verdwenen.

Westeremden

Bij Westeremden zijn we aan het einde van de rivier de Fivel gekomen. Gesitueerd op de noordelijke kwelderwal van de Fivelboezem heeft het dorp tot ongeveer 1050 na Christus aan de zee gelegen. Vanaf dat jaar begint het estuarium dicht te slibben en in 1192 volgt de eerste inpoldering. De haven van Westeremden heeft dan geen functie meer en wordt enige jaren later gedempt.

Westeremden is een duidelijk wierdedorp: de kerk boven op de woonheuvel, de radiaire structuur van (sommige) straten en de ringweg of osseweg rondom het dorp. Het dorp is voorgedragen als beschermd dorpsgezicht.

Oldenzijl

Dit dorp ligt op de dijk van een van de Fivel inpolderingen. Zoals de naam al zegt heeft hier een zijl gelegen. Of dit de zijl van de (Uit-huizer)Meedster Maar of van de Startenhuister Maar is geweest is niet goed meer na te gaan. De kerk van Oldenzijl is qua stijl één van de mooiste voorbeelden van de overgang van

romaanse naar romano-gotische bouwkunst in Groningen. Vooral de inspringende bakstenen apsis is prachtig. De koorsluiting is gebouwd in de eerste helft van de 13e eeuw en is wat de ramen betreft typisch romaans. De baksteen architectuur daarentegen is weelderig. Het geheel is eigenlijk in tweeën gedeeld met de ramen in het bovenste gedeelte. Bij nadere beschouwing zijn de draagstenen van de boogfries uitgehakte koppen.

Zijldijk

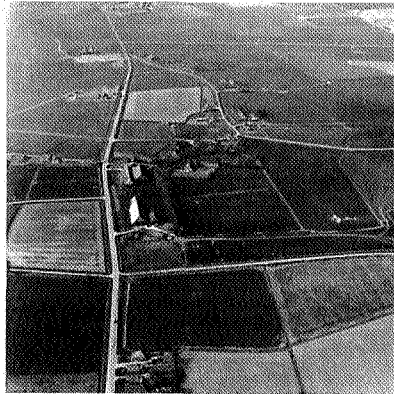
Ook bij Zijldijk heeft in het verleden een zijl gelegen. In 1319 werd er in de bijna geheel dichtgeslibde Fivelboezem een dijk aangelegd vanaf Zandstervoorwerk naar Uithuizermeeden. In deze dijk kwamen een tweetal uitwateringssluizen. De eerste zijl kwam bij Zijldijk in de Leitocht, eigenlijk de Fivel. De tweede, Oosternijezijl bij het pas ontstane Oosternieland in het Maarvliet op de grens tussen Fivelingo en Hunsingo.

Grote Tjariet

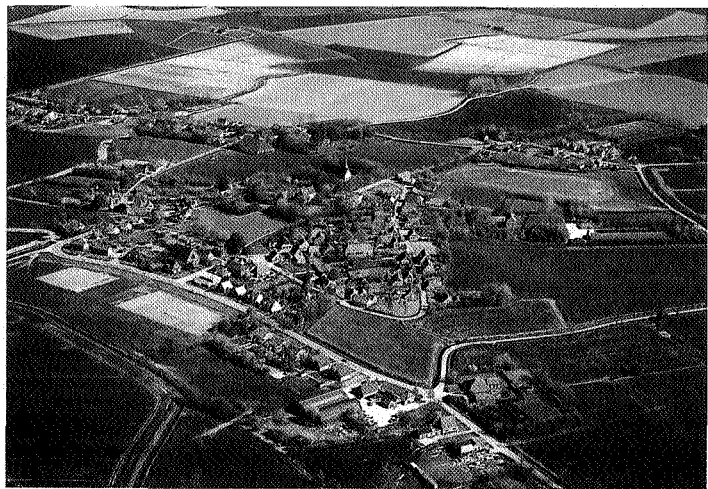
Het Fivel-estuarium mondde tussen Oosteinde en Spijk uit in de Waddenzee. De monding was hier drie kilometer breed. We vinden hier nog twee afwateringen: de Grote en de Kleine Tjariet. Vooral de Grote Tjariet meandert nog door het landschap. De zuidelijke kwelderwal eindigt (of begint) bij Spijk. Bovenop en langs de flanken liggen de wierde dorpen Godlinze, Leermens, Eenum en Loppersum. Verder ligt er nog het dijkdorp Zeerijp.

Spijk

Spijk is van verre al herkenbaar door zijn karakteristieke kerktoren en zijn molen. Het staat bekend als het mooiste voorbeeld van een Gronings kerkringdorp. Menko heeft in 1246 over Spijk geschreven omdat hier een zeeschip uit Leeuwarden op de dijk gestrand was. Hieruit blijkt dat Spijk toen nog aan de zee lag. Het land ten noorden van Spijk is pas in 1718 ingepolderd. Redenen hiervoor waren de vele dijkdoorbraken in de 17e eeuw. De kerk in het midden van het dorp staat op een eiland in de zoetwater dobbe boven op de wierde. De ringweg rond de kerk heet 't Loug (Gronings voor dorp) en is het echte centrum

Wittewierum, de standplaats van het vroegere klooster Bloemhof, foto Aerophoto Eelde

Het wierdedorp Westeremden kent nog een ringweg rond het dorp, foto Aerophoto Eelde

De kerk van Spijk op de top van de wierde, foto Aerophoto Eelde

van het dorp. Aan 't Loug vinden we de korenmolen Ceres en verschillende monumentale panden. De Sarrieshut, waar men de belasting op het malen van het meel moest betalen was op nr. 14. De radiaire structuur en de osseweg van de oude wierde zijn goed bewaard gebleven.

Loppersum

Verrassend is het hoe verschillend wierdedorpen van opzet kunnen zijn. Van oorsprong is Loppersum een agrarische wierde net als Spijk. In de loop van de middeleeuwen heeft het dorp zich ontwikkeld tot een handelswier-

de en de karakteristieke langgerekte en rechthoekige vorm gekregen. Hierdoor is een enorme tegenstelling in stratenpatroon ontstaan.

Belangwekkend is de enorme grote kerk van Loppersum; ook wel de kathedraal van het noorden genoemd. De uit de 11e daterende kerk is in het verleden veel verbouwd en uitgebreid. De resten van deze romaanse kerk zijn in de noordwand van de kerk te vinden. Het schip werd in de 13e eeuw vergroot en uitgebreid met een dwarsschip. Ca. 100 jaar later kreeg de kerk zijn grote zadeldaktoeren. Aan het einde van de 15e eeuw werd de kerk uitge-

breid met een noord- en zuidkapel en een sacristie aan de noordkant van het koor. Dit geheel lijkt veel op de Martinikerk.Nb

Opgave excursie

De Fivel-excursie vindt plaats op zondag 13 november 1994. Vertrek om 10.00 uur vanaf het hoofdstation te Groningen. De excursie wordt ingeleid met een dialoog en koffie. Omstreeks 13.00 uur is er lunchpauze. Om ca. 17.00 uur weer terug in Groningen. Opgave en inlichtingen: Perception Edukatief, Warmoesstraat 44 9724 JM Groningen, 050-182580, giro 672357. Kosten f 65,- per persoon (incl. koffie en lunch).